

Л.М.Жванко

ПРОБЛЕМА ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: ПРИБУТТЯ НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ДО ХАРКОВА (січень – березень 1915 р.)

У статті аналізується проблема переміщених осіб під час Першої світової війни. Головна увага приділяється прибуттю у 1915 р. до Харкова виселених із західних губерній Російської імперії німецьких колоністів, умовам їх перебування в Харкові, проблемам, з якими зіткнулися родини німців. Аналізується соціальний та віковий склад прибулих німців.

Перша світова війна, розпочата як результат невдоволених амбіцій генералітету Троїстого союзу та Антанти, за дуже короткий час із запланованої ними блискавичної переможної війни перетворилася на трагедію планетарного масштабу. Кожна з держав-учасниць прагнула швидкої війни, не бажаючи усвідомлювати, що війна – це жахлива гра з непередбачуваним результатом та поворотом подій. Уже з перших місяців війни, коли в її кривавий вир було втягнуто майже всю світову спільноту, стало зрозуміло, що цей жах надовго.

Проте, за ще страшнішими ніж сама війна, її наслідками – руйнацією європейських цінностей, утвердженням тоталітарних режимів, розв'язанням Другої світової війни з поділом світу на два протиборчі табори в часи уже «холодної війни» – немовби стерлося саме сприйняття цієї війни. Дійсно, скриньку Пандори у ХХ ст. відкрила Перша світова війна, і, за великим рахунком, визначила подальші тенденції світового поступу. Характеристику її глибинного змісту досить влучно дав український філософ М.В.Попович. Війна на його думку, як і кожна катастрофа, не має сенсу – вона є історичний абсурд [...], де кожний її учасник сам визначає сенс свого життя¹. Проте, для певної частини населення воюючих сторін спосіб існування визначає влада, оголошуючи депортацію цілих етносів як «ворогів народу, шпигунів та винуватців у військових поразках». Велика війна 1914-1918 рр., створивши двовимірність збройного конфлікту у військовій та соціальній площинах, призвела до появи мільйонних мас «переміщених осіб».

Британський історик П.Петрелл, визначивши суть поняття «переміщені особи», «переміщене населення» («population displacement»), окреслює його семантичне коло біженцями, військовополоненими та депортованими². При цьому ганебна, з моральної точки зору, політика депортації застосовувалася всіма учасниками світового конфлікту. Так, Німеччина провела зміни населення в Королівстві Прусським, виселивши звідти декілька тисяч євреїв та поляків. Австро-Угорщина депортувала тисячі сербів та русинів. Насильницька депортація етнічних меншин Привіслянського Краю та Царства Польського, здійснена Російською імперією, стосувалася 300 тис. німців.

Метою запропонованої розвідки якраз і є спроба висвітлити одну, на перший погляд, пересічну подію Великої війни, від якої не залежав її хід, успіхи воєнних операцій, але ця подія відбилася на долях пересічних людей. Прибуття зимою 1915 р. до Харкова партій німців-колоністів, насильно зірваних зі своїх рідних місць російською офіційною владою – проблема радше морального виміру та спроба поглянути на цей вселенський конфлікт очима жінки і дитини, змушених водночас полишити свою батьківщину. Власне такий розгляд проблем Великої війни дозволить заявити про можливість українських істориків вписати свої дослідження в її культурну історію, історію, де головна дійова особа – маленька людина з її невимовним горем.

Європейські історики, серед них Ж.-Ж.Бекер висловив думку, що у сфері вивчення «культури війни» науковці ще далекі від систематичних досліджень і перебувають на стадії підготовки новаторських робіт³. Німецький історик Бенджамін Циман (Benjamin Ziemann) теж наголошує на перевагах, як він назвав, «культурної історії» Першої світової війни порівняно з дослідженнями, що виходять з принципів класичної дипломатичної та структурної історії, роздумами над ходом війни в рамках «великої політики кабінетів», якою до кінця 80-х рр. минулого століття займалися західноєвропейські вчені⁴. Поряд з тим культурна історія та історія менталітету часів Великої війни – «гарний приклад нового відкриття та нової інтерпретації певної тематики цього періоду». На його переконання «...тільки культурна історія, яка надає перевагу людині, її діяльності удостоїла належною увагою цей аспект війни і розробила його у багатьох тематичних областях»⁵.

Уряд Російської імперії у зв'язку з відступом на східному фронті з 1915 р. узаконив масове примусове виселення чужорідних елементів з прифронтової смуги в тиллові губернії, де їх утримували під наглядом поліції. На думку української дослідниці Т.І.Лазанської, царизм у такий спосіб намагався мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні,

а й духовні сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів поразки російських військ, спрямовуючи її (свідомість) на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та цивільного населення. Ними і стали євреї, німці, угорці, австрійці, а згодом – болгари та турки⁶.

У найскладнішій ситуації, певна річ, опинилися німці, «німці-колоністи російськопіддані», як названі вони в архівних документах, що зберігаються в Державному архіві Харківської області. Досить швидко німці-колоністи стали людьми без батьківщини, перетворившись з міцних хазяїв зразкових господарств на шпигунів Німеччини.

Процес депортації німців-колоністів розпочався зимою 1914-1915 рр. і охопив російські території, якими проходила лінія Північно-Західного (частково Південно-Західного) фронтів. Економічною передумовою виселення став закон «Про землеволодіння і землекористування деяких категорій австрійських, угорських та німецьких західців, що перебували у російському підданстві» від 2 лютого 1915 р.⁷ Відповідно до його положень німці-колоністи позбавлялися права на землю. Іншими словами їх змушували залишати рідні місця під страхом померти з голоду. Сім'ї німців-колоністів в «безконвойному порядку», як наголосив російський історик О.Курцев, виселили в тилові губернії європейської частини Росії під таємний нагляд поліції⁸.

Перша партія 550 німців-колоністів без будь-якого попередження місцевої влади прибули з Польщі до Харкова в ніч на 9 січня 1915 р. То були, головним чином, пристарілі, жінки та діти різного віку, починаючи від немовлят, голодні, без засобів до існування, виселені з місць свого постійного проживання за розпорядженням військового відомства⁹. І тільки завдяки «...сприянню харківської поліції – поліцеймейстера Грузинова та пристава 6-ї дільниці Римського-Корсакова, як писав голова Харківського губернського відділення Комітету її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (Тетянинський комітет) В.В.Акишев¹⁰, вивантаження біженців [німців-колоністів – Л.Ж.] пройшло досить швидко і без непорозумінь»¹¹.

Опікування ними взяло на себе Харківське губернське відділення Тетянинського комітету. На потреби змучених далекою дорогою переселенців відділення асигнувало близько 4 тис. крб. А вже 15 січня В.В.Акишев звернувся до харківського губернатора М.В.Протасьєва з проханням допомогти коштами в утриманні цих людей, наголосивши на важкому завданні відділення – знайти роботу працездатним та забезпечити існування інших з оплатою за проживання¹². Крім того, в

листі висловлювалася думка щодо певної допомоги громадським структурам з боку держави у вигляді виділених кредитів, позаяк саме вона виступила ініціатором виселення цих людей.

У свою чергу, губернатор відправив телеграму на адресу МВС з прохання зробити на означені потреби кредитні асигнування. Додатково передбачалося отримати інформацію щодо доцільності використання праці німців-переселенців; умови та підстави найму для них житла; порядок харчування; продовження нагляду за ними з боку поліції. На жаль, 27 січня 1915 р. чиновники з МВС імперії дали досить непевну відповідь: «Російським німцям-колоністам, які виселені військовою владою, заборонене проживання лише в місцевостях, які перебувають у театрі воєнних дій і на воєнному положенні, поза цими районами вони можуть жити будь-де, без нагляду поліції»¹³.

Треба зазначити, що керівництво Харківської губернії неодноразово зверталось до центральної влади з вимогою попереджати його про прибуття до міста нових партій німців-колоністів, а з березня 1915 р. взагалі обмежити цей процес. Підставами того, як зазначав виконувач обов'язків губернатора Масальський, було переповнення міста лазаретами, значною кількістю військових частин, що формувалися, а з іншого боку – велике і без того купчення німців-колоністів могло посилити «німецький елемент», що особливо було небажаним¹⁴.

Протягом 28 лютого – 15 березня 1915 р. до Харкова прибуло ще 1391 колоніст із Радомської, Плоцької, Варшавської та інших губерній. З них – 129 чоловіків (9%), 456 (33%) і 806 (58%). Серед останніх – 23 немовляти віком від 2 тижнів до 1 року, 170 діток були 1-3 років і 22 – від 4 до 7 років¹⁵. Зрозуміло, що вони вимагали особливої уваги та піклування. Так, 28 лютого серед 186 сімей з Пултуського повіту прибула Елеонора Гаак із сином Адольфом, якому ледве виповнилося два тижні¹⁶. Її чоловіка було раніше вислано і він зміг знайти роботу в селі Рижово Харківської губернії. У середньому з кожною жінкою їхало 4-6 дітей. Наприклад, 2 березня 1915 р. до Харкова прибуло 63 сім'ї з Плоцької губернії, серед яких з вісьмома дітьми була 35-річна Пім Амалія Людвіговна. З нею приїхали Ванда (15 років), Еміль (13 років), Карлотта (11 років), Людвіг (9 років), Ельза (7 років), Юліана (4 роки), Герман (3 роки) та Анна (2 роки). Ліотіс Єва прибула із семимісячною донькою Емілією¹⁷.

У деяких жінок чоловіки перебували на заробітках у Сполучених Штатах Америки та в Німеччині, що змушувало перших брати на себе повну відповідальність за дітей. В інших – чоловіки були раніше вислані в тиллові губернії Росії, що по суті зруйнувало сім'ї, позбавивши

їх тим самим єдиного годувальника. Була і така категорія переселенців, у яких чоловіки перебували в російській армії. Та в найгіршій ситуації перебували ті сім'ї виселенців, які не знали куди були депортовані їх чоловіки. Часто переселенки зверталися до місцевих губернаторів з проханням дозволити переїхати чоловіку до Харкова, де вони перебували. Дуже багато таких звернень зберігається в архіві Харківської області.

Зрозуміло, що багатодітні жінки не мали змоги працювати, тому єдиним засобом до існування були допомоги різних благодійних товариств. Вирваним зі звичних умов існування переселенкам, у частині випадків без знання мови, в чужому релігійному оточенні було досить важко переносити цю життєву трагедію. Невизначеність у майбутньому, туга за загубленими членами родини приводили жінок у відчай.

За соціальною ознакою серед прибулих переважали селянки та чорнороботи без засобів до існування, оскільки «господарство залишилося на батьківщині». В окремих випадках жінки мали від 10 до 300 крб., але то були скоріше винятки¹⁸. Депортованих було розміщено на території п'ятьох поліцейських дільниць Харкова. Для них були повністю підготовлені готелі «Ермітаж», «Торговий», «Комерційний» та номери у готелях «Центральний», «Італія», «Європа», «Пасаж», «Київська садиба», «Бристоль», «Белград», «Кам'яний стовп», «Бостон» у семи приватних будинках та на верхньому поверху міського нічліжного будинку¹⁹.

Крім проблеми розміщення досить гостро постали питання забезпечення одягом, взуттям, харчуванням, наданням медичної допомоги, оскільки частина виселенців була хвора на висипний тиф, скарлатину, дифтерію, гострі шлункові захворювання. «Серед німців-колоністів, висланих з Привіслянського краю, наголошував харківський губернатор у телеграмі на адресу міністерства внутрішніх справ Російської імперії у лютому 1915 р., захворювання прогресують. Є хворі сипним тифом, скарлатиною, дифтерією... Уже за цей місяць померло 140 осіб»²⁰.

На жаль, з 10 березня 1915 р. Харківське відділення Тетянинського комітету припинило надання допомоги цій категорії переселенців, бо останні мали статус «адміністративно висланих». Відтак турботи про переселенців, які оселилися в Харкові, взяла на себе міська управа, очолювана у той час видатним істориком Д.І.Багалієм. «Вона... взяла на себе медичну та санітарну частину і частково забезпечувала квартирами, влаштовуючи для неїмущих гуртожитки». Усі заходи, вжиті управою, було здійснено винятково за кошти місцевого бюджету

ту, який, безумовно, не міг повністю задовольнити потреби німців-колоністів.

Загалом же, прибуття німців-колоністів до Харкова тривало до жовтня 1915 р. і збіглося в часі із хвилиною масової евакуації біженців, що з літа того ж року охопила Російську імперію. Не маючи змоги розмістити всіх депортованих у Харкові, місцева влада направляла їх у повіти Харківської губернії, але це вже тема іншого дослідження.

Примітки

¹ Попович, М.В. Червоне століття / М.В.Попович. – К., 2007. – С. 169.

² www.magazine.russ.ru/nz/2002/5/rec.

³ Беккер, Ж.-Ж. Новое в изучении истории Первой мировой войны во Франции / Ж.-Ж.Беккер // Новая и новейшая история. – 1999. – № 2. – С. 50.

⁴ Циман, Б. Результаты и противоречия культурной истории: некоторые замечания / Б.Циман // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): сб. докладов. – Х, 2004. – С. 326.

⁵ Там само. – С. 327.

⁶ Лазанська, Т.І. Німці-виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни / Т.І.Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 90.

⁷ Там само. – С. 97.

⁸ Курцев, А.Н. Беженство / А.Н.Курцев // Россия и Первая мировая война: материалы Международного научного colloквиума. – С.Пб., 1999. – С. 131.

⁹ Державний архів Харківської області. – Ф. 18, оп. 21, спр. 1, арк. 2. – Далі: ДАХО.

¹⁰ Жванко, Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л.М.Жванко // Историчний журнал. – 2005. – № 4. – С. 105.

¹¹ ДАХО. – Ф. 18, оп. 21, спр. 1, арк. 65.

¹² Там само. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Арк. 5.

¹⁴ Там само. – Спр. 3 (авторка використала матеріали всієї справи - 49 аркушів – для обрахунку кількості прибулих до Харкова німців-колоністів).

¹⁵ Там само. – Арк. 17-29.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 2 зв.

¹⁸ Там само. – Арк. 17-29.

¹⁹ Там само. – Арк. 12.

²⁰ Там само. – Спр. 1, арк. 77.

Надійшла до редколегії 18.08.2007